

ՓԵՏՐՎԱՐՅԱՆ ԱՊՍԱՍԲՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՑԱՆԸ

Բանալի բառեր – Հովհաննես Թումանյան, Փետրվարյան ապստամբություն, Փրկության կոմիտե, Կարմիր բանակ, բոլշևիկներ, ՀՅԴ, Երևան, Թիֆլիս

1921 թ. մարտի 20-ին՝ Բաթումի գրավումից հետո, երբ ռուսական կարմիր զորամասերի գործողությունները Հայաստանում ակտիվացան և փոխադրվեցին Սուխոյ-Ֆոնտան, Գ. Օրջոնիկիձեի հանձնարարությամբ Թիֆլիսից Երևան ժամանեց բանաստեղծ Հովհ. Թումանյանը¹, որի համար դեպի ռազմաճակատի գիծը անցաթուղթն ապահովեց Հովհ. Բաղրամյանը²:

Հետագայում իր հուշերում Սիմոն Վրացյանը Հովհ. Թումանյանի՝ Երևան այցի մասին գրում է, որ իր համար անհասկանալի էր, թե արդյոք նա ինքնակամ էր ժամանել Երևան, թե՞ նրան ուղարկել էին բոլշևիկյան իշխանությունները: Սակայն նա ավելի շատ հակված էր կարծելու, որ Թումանյանը առանց պետական մարմինների համաձայնության չէր կարող Թիֆլիսից մեկնել: «Անշուշտ, Թումանեանը,– գրում է նա,– Թիֆլիսից մեկնել էր «Կովկասի փոխարքայ» Սերգո Օրջոնիկիձեի արտօնությամբ և որոշ պատուերով»³: Այս հարցում նա իհարկե ճիշտ էր, քանզի առանց իշխանության համաձայնության և հովանավորության՝ Թումանյանը չէր կարող ժամանել Երևան:

Անվիճելի է նաև այն, որ Ամենայն հայոց բանաստեղծը Հայաստան էր մեկնում ժողովրդին ծառայելու ազնիվ մղումով ու հաստատակամությամբ: «Ջերմ ու սրտաբաց զրույցի ժամանակ,– գրում է Ս. Ալիխանյանը,– Օրջոնիկիձեն անհանգստություն հայտնեց, որ բանաստեղծը ժողովրդի նկատմամբ ունեցած խոր սիրո դրդմամբ, դիմելով այդպիսի համարձակ քայլի, պարզապես վտանգի է ենթարկում իր կյանքը: Բայց Հովհ. Թումանյանը անսասան էր, ամբողջովին կլանված հոգու, սրտի ազնիվ պոռթկումով: Նա Գ. Օրջոնիկիձեին անկեղծորեն ու եռանդով համոզում էր, որ դաշնակցականների մոտ իր երևալը կարող է ամենակարճ ժամանակում վերջ տալ արյունահեղ պայքարին և շատ ու շատ կյանքեր փրկել անխուսափելի կործանումից»⁴:

Թիֆլիսից ժամանելով Հայաստան՝ Հովհ. Թումանյանը ճանապարհին կանգ առավ բոլշևիկների ճակատում՝ Ելենովկայում՝ Գ. Աթարբեկյանի մոտ: Նրան Ս.

¹ Տե՛ս **Հակոբյան Ա.**, Հայաստանի բանվորների ու գյուղացիների հաղթանակը 1921 թ. քաղաքացիական կռիվներում, Երևան, 1960, էջ 67:

² Տե՛ս **Баграмян И.**, Мои воспоминания, Ереван, 1979, с. 113:

³ **Վրացեան Ս.**, Կեանքի ուղիներով, հ. 2, Պէյրուֆ, 1967, էջ 103:

⁴ **Ալիխանյան Ս.**, Գ. Օրջոնիկիձեն և Սովետական կարգերի հաստատումը Հայաստանում, Երևան, 1974, էջ 133:

Կասյանի և Ա. Խանջյանի առաջարկով ուղեկցում էր Կարո Ամոնյանը¹:

Կարո Սասունին, վերհիշելով Հովհ. Թումանյանի Թիֆլիսից Երևան ժամանումը, գրում է. «Եվ ահա 1921 թ. փետրվարեան փոթորկալի ձմրան, երբ մինք հյուսիսեն խուժող բռնակալուեան դեմ կը կռուէինք, Թումանեանը յայտնուեցաց առաջաւոր ճակատին վրայ, ձիւներուն մեջ խրած սահնակի մը մեջ: Սուխոյ-Ֆոնտան էինք: Կեսգիշերին ներկայացաւ ենթասպա մը իր թիկնապահով եւ նամակ մը յանձնեց ինձի: Իբրև բանակցող կուզեր ներկայանալ մեր կառավարութեանը:

Անմիջապէս կարգադրեցի, որ քաղաքավարութեամբ Թումանեանին փոխադրեն մոտս: Ճակատին հսկող զինուորները Թումանեանի աչքերը թաշկինակով մը կը կապեն եւ կրակի գիծը կ'անցընեն միշտ այն մտահոգութեամբ, թէ թշնամին, կրնայ ծանոթանալ մեր ճակատին բռնած դիրքերուն...»²:

Կ. Սասունին, խոսելով Ս. Վրացյանի հետ և ստանալով նրա թույլտվությունը Հովհ. Թումանյանին Երևան փոխադրելու համար, հաջորդ օրը՝ մարտի 20-ի առավոտյան, նրան ճանապարհեց մայրաքաղաք:

Հայրենիքի փրկության կոմիտեի նախագահ Ս. Վրացյանին Հովհ. Թումանյանի տված զեկույցից պարզ է դառնում Թիֆլիսի կարծիքն առ այն, որ փետրվարյան իրադարձությունները զուտ կուսակցական գործ են և կարող են աղետաբեր լինի հայ ժողովրդի համար: Ըստ Կ. Սասունու՝ Ախտայի գրավումից հետո Թումանյանին ուղարկել էին հենց բոլշևիկները, որոնք, հանդիպելով ուժեղ դիմադրության, «թույլ էին տվել բանաստեղծի մեկնումը դեպի Երևան՝ հոյս ունենալով, որ անոր տուած լուրերով կարելի կըլլար հուսալքում առաջացնել մեր շարքերու մեջ»³:

Հովհ. Թումանյանը, մարտի 20-ի իր ժամանման մասին մամուլին տված հարցազրույցում նշում էր, որ իր նպատակն է եղել ծանոթանալ երկրի դրությանը և որևէ քաղաքական խնդիր չի հետապնդել⁴:

Ինչևէ, Թիֆլիսում իշխող կարծիքը ցրելու նպատակով նույն օրը Հայրենիքի փրկության կոմիտեն իր նախագահի՝ Ս. Վրացյանի ստորագրությամբ Գ. Օրջոնիկիձեին ուղարկեց հեռագիր, որտեղ նշված էր. «Այսօր Երևան հասավ բանաստեղծ Հովհ. Թումանյանը, որի հաղորդումից երևում է, որ դուք բոլորովին սխալ տեղեկություններ ունեք Հայաստանի դեպքերի մասին: Հայաստանի հեղաշրջումը անպատասխանատու մարդկանց գործ չէ, այլ բառացի կերպով ամբողջ ժողովրդի, որը կռվում էր իր գոյության համար: Իմացեք, որ միայն հայ գյուղացիների դիակների վրայով, կարելի է հասնել Երևանին: Թումանյանին տրվում է լիակատար հնարավորություն ծանոթա-

---

¹ Տե՛ս ՀՀԱ, ֆ. 1021, ց. 4, գ. 59, թ. 4:

² **Սասունի Կ.**, Յուշեր եւ վկայութիւններ, Պէյրոս, 1972, էջ 168:

³ Նույն տեղում, էջ 204:

⁴ Տե՛ս «Ազատ Հայաստան», 24 մարտի, 1921:

նալու իրերի իսկական դրությանը և տեղեկացնելու Ձեզ»¹:

Դաշնակցական պատմագրությունը վկայում է, որ Հովհ. Թումանյանին տրվել են լայն հնարավորություններ այցելելու պետական և հասարակական հիմնարկություններ, ծանոթանալու իրերի կացությունը², այնինչ խորհրդային պատմագրությունը պնդում է, որ նա ենթարկվել է տնային կալանքի³:

Ուշագրավ է նաև այն, որ մինչ Թումանյանի ժամանումը Երևան այստեղ շատ քչերն էին տեղյակ Վրաստանի դեպքերին, որոնց մասին Հայրենիքի փրկության կոմիտեն լսել էր ռադիոյով, սակայն կարողացել էր գաղտնի պահել: Եվ քանի որ Թումանյանի Երևան գալուց հետո ժողովուրդը հնարավորություն կունենար տեղեկանալու Վրաստանի խորհրդայնացման փաստին, հանգամանք, որը, բնականաբար, վատ կանդրադառնար բարոյահոգեբանական մթնոլորտի վրա, նա, ինչպես վկայում է Ս. Վրացյանը, մեկուսացվել է: Ըստ վերջինիս՝ ինքը անգամ առաջարկներ էր ստացել ձերբակալելու և որպես ռազմագերի պահելու Թումանյանին, սակայն «ինչպես բանտարկել Ամենայն Հայոց բանաստեղծին, ինչ կ'ասէր հանրային կարծիքը»⁴:

Այսպես, Թումանյանը հանձնվում է իր որդու՝ Համլիկի հոգատարությանը: Վերջինս Ս. Վրացյանի դիվանապետն էր և բնակվում էր իր քրոջ՝ Գիգա Խատիսյանի կնոջ մոտ՝ Ալ. Խատիսյանի նախկին բնակարանում: Իսկ Հովհաննես Քաջազնունուն, որը Թումանյանի մտերիմ բարեկամներից էր, հանձնարարվեց գրողին ծանոթացնել երկրում ստեղծված իրավիճակին:

Հովհ. Թումանյանը Երևանում եղած ժամանակ մի քանի անգամ այցելել է Ս. Վրացյանին Հայրենիքի փրկության կոմիտեի գրասենյակում, հանդիպումներ է ունեցել այդ կոմիտեի անդամների, ՀՅԴ ներկայացուցիչների, մասնավորապես Հ. Օհանջանյանի, Վ. Մինախորյանի, Ա. Խոնդկարյանի, Բ. Իշխանյանի, Դավիթ Անանունի և այլոց հետ⁵:

Նշենք, որ նախքան Երևան ժամանելը Հովհ. Թումանյանը նամակ էր տպագրել «Կոմունիստ» թերթում Երևանի «հեղաշրջման» մասին՝ անվանելով այն ավանտյուրա՝ դրա կատարողներին համարելով «սոսկալի դավադրության կույր գործիք»: Հայոց մեծ բանաստեղծը, հավատ ունենալով դեպի նոր՝ բոլշևիկյան իշխանությունը, խնդրում էր «վերջին տանջանքի բաժակը» հեռացնել «արյունաքամ հայ ժողովրդից», հատուկ «եղբայրական» զգացմունքով և ներողամտությամբ մոտենալ Երևանին և աշխատավոր հայ ժողովրդին, որը, անշուշտ, անմեղ էր⁶:

---

¹ Վրացյան Ս., Հայաստանը բոլշևիկյան մուրճի և թուրքական սալի միջև, Երևան, 1993, էջ 575:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 575:

³ Баграмян И., նշվ. աշխ., էջ 114, Ալիխանյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 136:

⁴ Վրացյան Ս., Կեանքի ուղիներով, էջ 104:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

⁶ Տե՛ս Վրացյան Ս., Հայաստանը բոլշևիկյան մուրճի և թուրքական սալի միջև, էջ 575, Թումանյան Հովհ., Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 7, Երևան, 1995, էջ 408:

Լինելով Հայաստանում և տեսնելով կատարվող իրադարձությունները՝ Հովհ. Թումանյանը Երևանից հետևյալ հեռագիրը հղեց Թիֆլիս՝ Օրջոնիկիձեին.

«Հինգերորդ օրն է, ես Երևանում եմ: Ծանոթանալով գործերի դրությանը՝ բոլորովին համոզվեցի, որ մեզ մոտ՝ Թիֆլիսում, կազմած համոզումը Հայաստանի դեպքերի մասին, չի համապատասխանում իրականությանը: Շարժումը սկսվել է գյուղացիության մեջ, զանազան շրջաններում, տարածվել է մինչև Երևան և իր հետևից քաշել է մտավորականությանը: Ստեղծվել է հետևյալ դրությունը, զենքը ձեռքին միմյանց դեմ են դուրս եկել մի կողմից Հայաստանի բանվորների և աշխատավորների, մյուս կողմից կոմունիստների զինված խմբերը, հոսում է արյուն առանց որևէ հիմքի թշնամության և փոխադարձ բնաջնջման համար: Ռազմաճակատում ընկեր կոմունիստները որոշ կերպով ասում էին, թե ամբողջ հեղափոխության ընթացքում կարմիր բանակը ավելի անմիտ կռիվ չի վարել: Այդ պատճառով ջերմորեն խնդրում եմ Ձեր հեղինակավոր միջամտությունը, որպեսզի շուտափույթ կերպով վերջ դրվի այս ոչ ոքի պետք չեղած արյունահեղությունը: Անհրաժեշտ եմ համարում ասել, որ կոմունիստներից և ո՛չ մեկը և ո՛չ մի ռազմագերի այստեղ չի գնդակահարվում: Եթե պահանջվի լրացուցիչ տեղեկություններ, խնդրում եմ կանչել ինձի ռադիոյի մոտ»¹:

Ցավոք, Թումանյանի այս հեռագիրը մնաց անպատասխան:

Իր հաջորդ նամակում ևս նա համոզմունք է հայտնում, որ շարժումը առաջացել է գյուղացիության մեջ, և հիշեցնում է բոլշևիկներին, որ հեղափոխության ամբողջ ընթացքում սրանից ավելի անիմաստ կռիվ նրանք չեն ունեցել²:

Պարզ էր, որ Հովհ. Թումանյանը կարևորություն էր տալիս ոչ այնքան շարժման պատճառներին, որքան սկսված խռովության վերացմանը³: Ի դեպ, Երևանի գրավումից հետո բոլշևիկյան «Կոմունիստ» թերթը նրա դեմ հանդես եկավ քննադատական հոդվածով՝ «Մի դիպլոմատի խորտակված կտիերա» վերնագրով⁴: Այստեղ նշվում է, որ Հովհ. Թումանյանը ցանկություն է ունեցել Հայաստանի «փրկիչներին» ծանոթացնել իրենց ձեռնարկի քաղաքական անհուսալի հեռանկարների հետ և առաջարկել նրանց կամովին վայր դնել զենքերը Հայաստանի «բանվորագյուղացիական իշխանության» առջև, սակայն Երևան հասնելուն պես նրա դերը փոխվել է: Ըստ հոդվածագրի՝ նրա ստորագրությամբ մի ռադիոհեռագրությունում դիվանագետի դերը ստանձնած բանաստեղծը պաշտպանության տակ է առնում դաշնակցականների ձեռնարկած ժողովրդական շարժումը և խնդրում հանգիստ թողել Վրացյանի կառավարությանը:

Այս ամենին ի պատասխան՝ նույն թերթի ապրիլի 13-ի համարում տպագրվում է Հովհ. Թումանյանի «Նամակ խմբագրությանը» վերտառությամբ

¹ Վրացյան Ս., Հայաստանը բոլշևիկյան մուրձի և թուրքական սալի միջև, էջ 575:

² Տե՛ս Թումանյան Հովհ., նշվ. աշխ., էջ 376-377:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 509-518:

⁴ «Կոմունիստ», 10 ապրիլի, 1921:

հողվածը: «Մի շատ շռայլ վերնագիր իմ շատ պարզ դերի համար,- գրում է նա: – Էդ տեսակ չափազանցեցված նշանակություն և խորհրդատվություն տվեց, իմ գալուն և Փրկության կոմիտեին, Էնքան, որ ինքն էլ վախեցավ, հասարակությունն էլ, ես էլ»:

Այնուհետ բանաստեղծը շարունակում է.

«– Եղածը սա է.

Երևանի հեղաշրջումը շատ ծանր տպավորություն էր արել Թիֆլիսի հայության վրա և ահավոր լուրեր էին տարածել քաղաքում Երևանի կոտորածների, կախվածների ու գնդակահարվածների մասին:

Ընդհանուր ցանկությամբ և խորհրդային իշխանության հավանությամբ էս եկա Երևան ճշմարտությունը իմանալու, և եթե, կարելի կլինի, միջամտելու, որ անարյուն վերջանա սկսված խռովությունը:

Ես նախօրոք խոսել էի և ունեի կոմունիստ իրավասու ընկերների և մարմինների տրամադրությունը: Դժբախտաբար էդ տրամադրությանը ընդառաջ չգնաց Փրկության կոմիտեն միմիայն մի առարկությամբ, թե՛ չենք հավատում»:

Շարունակելով իր միտքը՝ Հովհաննես Թումանյանը գրում է. «Երևանում ինձ համար պարզվեցին մի քանի կարևոր հանգամանքներ, դրանց մասին էս պարտք համարեցի նամակով գրել ընկ. Աթաբեկյանին, և էն կոմունիստ ընկերներին, որոնց հետ խոսել էի Թիֆլիսից Երևան գալիս և նրանց միջոցով ընկ. Օրջոնկիյի՝ Թիֆլիս:»

Էդ նամակներից մի երկու-երեք կետ համառոտաձև, Փրկության կոմիտեն ռադիո ղրկեց Թիֆլիս ընկ. Օրջոնկիյի՝ հայտնելով, թե մնացած կետերը իրանց հետ համաձայնեցրած չի, չի կարող ռադիո տալ և կղրկե իմ նամակները»¹:

Տպագրելով Հովհ. Թումանյանի նամակը՝ «Կոմունիստ» թերթը նույն համարում հարցը փակեց «Խմբագրության կողմից» պատասխանով, թե վիժել է բանաստեղծի ստանձնած առաքելությունը և խորտակվել «նորելուկ դիպլոմատի կառիերը»:

Այս առիթով Վ. Ղազախեցյանն իրավացիորեն նշում է, որ Ամենայն Հայոց բանաստեղծը, իր կամքից անկախ, հայտնվել էր երկու քարի արանքում: Նրա գերագույն ձգտումը անիմաստ արյունահեղությունը վերջ տալն էր, որին պատրաստ չէին ո՛չ մեկ, ո՛չ էլ մյուս կողմերը: Այստեղից էլ իրարամերժ կարծիքների առկայությունը Հովհ. Թումանյանի մոտ, որի պատճառը ոչ թե բանաստեղծն էր, այլ ժամանակի իրականությունը: Նա համակրում էր բոլշևիկներին, քանի որ ռուսասեր էր, մոտ էր կանգնած դաշնակցականներին, քանի որ ազգասեր էր²:

---

¹ «Կոմունիստ», 13 ապրիլի, 1921, **Թումանյան Հովհ.**, նշվ.աշխ., էջ 409-410, **Ալիխանյան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 136:

² Տե՛ս **Ղազախեցյան Վ.**, Հայաստանը 1920-1940 թթ., Երևան, 2006, էջ 77:

Անշուշտ իրավացի է նաև Ս. Վրացյանը, երբ գրում է, որ Հովհ. Թումանյանը մինչև իր ոսկրի ծուծը հայ ազգային բանաստեղծ էր և ազգային գործիչ: Նա որևէ կուսակցության անդամ չէր, այլ պարզապես համազգային էր¹:

Չնայած Հովհ. Թումանյանի ժամանմանը Երևան և Գ. Օրջոնիկիձեի՝ Հայրենիքի կոմիտեին հղած արդեն հիշատակված մարտի 20-ի վերջնագրին, քաղաքացիական պատերազմը շարունակվեց մինչև ապրիլի սկիզբը: «Փաստորեն Թումանյանի երևալը Երեւանում որևէ ձեռով օգտակար չեղաւ մեզ: Թէև ժողովրդին որոշ յոյս ներշնչեց, որ նրա միջնորդութիւնը կը փութացնէ հաշուեյարդարը պատերազմի և խաղաղութեան վերականգնումը Հայաստանի և Ռուսաստանի միջև, բայց միւս կողմից՝ նրա ներկայացութիւնը Երեւանում հակառակ իր կամքին, թուլացնում էր ռազմաճակատների հոգեբանութիւնը»²,– իր հուշերում գրում է Ս. Վրացյանը:

Ամենայն հայոց բանաստեղծը անկեղծորեն ցանկանում էր հաշտեցնել բոլշևիկներին ու ապստամբներին, դադարեցնել քաղաքացիական կռիվները, խաղաղություն հաստատել հայ և ռուս ժողովուրդների միջև: Թումանյանի ժամանումը Երևան որոշակի հույսեր ներշնչեց ժողովրդին, նա թեև հանդես եկավ կողմերի միջև միջնորդական առաքելությամբ, հանդարտեցման, արյունահեղությանը վերջ տալու կոչով, բայց, ցավոք, դա եղավ անօգուտ, քանզի քաղաքացիական կռիվները շարունակվեցին մինչև ապրիլի 2-ը, երբ Կարմիր բանակը վերագրավեց Երևանը:

Нателла Григорян – *Февральское восстание и Ованес Туманян*

Февральское восстание 1921 г. является одним из самых противоречивых вопросов истории Армении новейшего периода, по которому и в Армении, и в диаспоре была создана научно-историческая литература, хотя этому восстанию были даны противоречивые оценки. В статье представлена роль Ованеса Туманяна в период Февральского восстания. Цель нашей статьи – представить политику Ованеса Туманяна, выступающего с призывом к примирению двух противоборствующих сторон.

Natella Grigoryan – *The February Rebellion and Hovhannes Tumanyan*

The 1921 February rebellion is one of the contradictory issues in the newest period of Armenian history. There is rich historiographic literature with discrepant assessments on the issue both in Armenia and Diaspora. The paper presents H. Tumanyan's role during the February rebellion. Consequently, we aim to introduce H. Tumanyan's policy of appealing for reconciliation to both opposing sides.

Ներկայացվել է 09.03.2020

Գրախոսվել է 21.04.2020

Ընդունվել է տպագրության 30.06.2020

---

¹ Տե՛ս **Վրացյան Ս.**, Էջեր մոտիկ անցեալից // «Հայրենիք», 1923, թիվ 10, էջ 77:

² **Վրացյան Ս.**, Կեանքի ուղիներով, էջ 106: